

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Sagidullaeva Jamila Nurillaevna,
Pirnazarova Ulzipa Tolibay qizi. K.
Allambergenovni «Darya tartilgan
jillar» romanida darya xronotopi ham
onin kormek interpretatsiyasi //
«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan
hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-
amaliy konferensiya materiallari
(Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). –
Nukus, 2026. – B. 1164–1167. – DOI:
[https://doi.org/10.66073/ReFocus-
Conf/0910238](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910238)

K. ALLAMBERGENOVNI «DARYA TARTILGAN JILLAR» ROMANIDA DARYA XRONOTOPÍ HÁM ONÍN KÓRKEM INTERPRETACIYASI

Sagidullaeva Jamila Nurillaevna

filologiya ilimlerini kandidati, docent

djamilasagidullaeva@gmail.com

Pirnazarova Ulzipa Tolibay qizi

Berdaq atindagi Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

ulziypapirnazarova0405@gmail.com

Annotaciya: Ushbu tezisdagi K. Allambergenovning «Daryo tortilgan yillar» romanidagi daryo xronotopi ochiq makon sifatida badiiy tahlil qilinadi. Asarda daryo suvining tortilishi (qurishi) nafaqat ekologik inqiroz, balki jamiyatdagi ma'naviy inqirozning metaforik talqini sifatida ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy xronotop, ochiq makon, daryo xronotopi, ekologik inqiroz, ruhiy inqiroz.

Аннотация: В данных тезисах хронотоп реки в романе К.Алламбергенова «Годы, когда отступила река» анализируется с художественной точки зрения как открытое пространство. В произведении обмеление (высыхание) реки научно обосновывается не только как экологический кризис, но и как метафорическая трактовка духовного кризиса в обществе.

Ключевые слова: социальный хронотоп, открытое пространство, хронотоп реки, экологический кризис, духовный кризис.

REZUME. In this thesis, the river chronotope in K. Allambergenov's novel *The Years the River Drained* is artistically analyzed as an open space. In the work, the shallowing (drying up) of the river is scientifically grounded not only as an environmental crisis, but also as a metaphorical interpretation of the spiritual crisis in society.

Keywords: social chronotope, open space, river chronotope, ecological crisis, spiritual crisis.

So'ngi dáwirdegi ádebiyattanıw iliminde xronotop sistemasındaǵı waqıt hám keńislik túsinikleri óz aldına dara kategoriyalar sıpatında úyrenilip kiyatır. Hár qanday obrazdıń dinamikalıq xarakteriniń júzege shıǵıwı onıń háreketleniwı ushın zárúr bolǵan ortalıqtı, keńislikti talap etedi. Kórkem keńisliktiń izertleniwı úsh baǵdardı óz ishine aladı: birinshisi, kórkem keńislik obyektiv keńislik formaları menen baylanıslı úyreniledi. Bunda shıǵarma waqıyaları real keńislik penen sáykes keliwshi anıq geografıyalıq orınlarda (máselen, Moskva, Tashkent, Nókis qalalarında yaki Don daryası, Ámiwdarya boylarında h.t.b.) júz beredi. Ekinshisi, kórkem keńislik insannıń pikirlew dárejesi, dúnyatanımı, álemge kózqarasına qatnaslı subyektiv túsinik esaplanadı. Subyektiv keńisliktiń tiykırı – insannıń emociyası, ishki tolǵanısları, kewil-keshirmeleri. Bunday keńisliktiń eń rawajlangan túrleri simvolıq obraz dárejesine kóteriledi. Máselen, kórkem

súwretlewde dárya, yol keńislik obrazları ótip atırǵan insan ómiriniń simvolı sıpatında qáliplesip ketken. Úshinshisi, kórkem keńislik obyektı túrli rakursta kóriw imkaniyatın beredi. Máselen, kórkem keńislik avtorlıq kózqarastı (точка зрения) beriw ushın xızmet etedi hám kórkem shıǵarmada «kompoziciyanıń oraylıq máselesi»ne [6: 78-88] aylanadı.

Belgili ilimpaz Yu.M. Lotman «Проблема художественного пространства в прозе Гоголя» miynetinde keńislikniń ashıq hám jabıq túrlerin ajratıp kórsetedi. Ilimpazdıń pikirinshe, olar ishki hám sırtqı dúnya qarama-qarsılıǵın ashıp beriwde áhmiyetke iye [2: 413-447]. Ashıq keńisliklerge shól, dala, taw, jaylaw, teńiz, dárya, kól, yol, toǵay hám taǵı basqalar kiredi.

Dárya xronotopı ashıq keńislikniń bir túri. Dúnya ádebiyatında, máselen XX ásirniń basındaǵı rus ádebiyatında M. Sholoxovtıń «Tınısh Don» romanında dárya xronotopı awıspalı mánide súwretlengen. Bul romanda Don dáryası boyında jasawshı kazaklardıń taǵdiri dáwirler kesilispesinde tariyxıy kózqarastan dárya xronotopı arqalı berilgen. Tuwısqan ózbek ádebiyatında A.Yuldashevtiń «Dárya» romanında (2017) bolsa, dáwirlik problemalar hám insanlardıń ishki qarama-qarsılıqları dárya xronotopı arqalı ashıp beriledi.

Qazaq ádebiyatınıń A.B. Temirbolat óziniń «Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе» dep atalǵan miynetinde zamanagóy ilimde obyektiv hám subyektiv waqıt hám keńislikler menen bir qatarda xronotoptıń sociallıq, mádeniy-tariyxıy, fantastikalıq, psixologiyalıq, biologiyalıq, fizikalıq (astronomiyalıq), mifopoetikalıq sıyaqlı birneshe túrlerge ajratılatuǵının atap kórsetip, solardıń ishinde sociallıq xronotop adamzat tariyxın, belgili bir mámlekettiń, eldiń tariyxın óz ishine qamtıtuǵınlıǵın keltiredi [5: 16-17]. Ilimpaz xronotoptıń bul kategoriyası jámiyetniń rawajlanıw ózgesheliklerine qaray hár qıylı ekspressivlik túske iye bolıwı, usıǵan baylanıslı «algaw-dalgaw zaman», «tubalawshılıq dáwiri» sıyaqlı atamalar payda bolǵanlıǵın ilimiy tiykarlaydı [5: 19].

Izertlew obyektı etip alıńǵan K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» (1992) romanında sociallıq xronotop dárya ashıq keńisligi arqalı beriledi hám «kompoziciyanıń oraylıq máselesi»ne (B.A.Uspenskiy) aylanadı. Ádette, kórkem shıǵarmalarda dárya universal obrazlardıń biri. Dáryanıń úzliksiz aǵısı sebepli waqıttı bildirse, geografiyalıq ornı, jaylasıwı jaǵınan keńislikti bildiredi. Bul romanda dárya xronotopı arqalı Ámiwdárya suwınıń tartılıwı tek ǵana ekologiyalıq krizis sıpatında emes, al ótken ásirniń 70–80-jıllarında elimizde júz bergen jámiyetlik, sociallıq buzılıwlardıń, insanlardıń morallıq hám ruwxıy krizisiniń kórkem sáwlesi sıpatında sáwlelenedi. Romanda Nazar baǵmannıń ishki álemi Ámiwdáryanıń házirgi hám burınǵı jaǵdayı menen parallel túrde kórsetiledi. Bul jerde dárya keńisligi ótmish penen házirgi zaman ortasındaǵı ruwxıy baylanıs xızmetin atqaradı. Mısalı: «*Tábiyatta bolıp atırǵan ózgerislerden be, yáki miynetniń awırmanlıǵınan ba, kem-kem adamlardıń minez-qulqılarında da ózgeris payda bola basladı. Kópshilik adamlar sirkesi suw kótermeytuǵın ashıwshaq, al ayırım adamlar mın ursań da mınq demeytuǵın mampıs-mángúr bolıp qaldı. Bunday adamlardıń heshnársege bası aylanbas, azanlı kesh araq iship, topıraqqa awnap jatıwdan basqa talabı bolmay qaldı. Urılıq, ǵarlıq, ólim-jetim degenler de kóbeyip ketti*» [1: 22]. Bunda avtor tábiyattaǵı ózgerisler (dáryanıń qurıwı) hám sociallıq turmıs jaǵdayınıń

tómenlewi adamlardıń ishki dúnyasına tásir etiwshi tiykargı sebep sıpatında kórsetedi. Dáryanıń tartılıwı metaforalıq mazmunı jaǵınan jámiyettegi iymán, insap, hújdan sıyaqlı ruwxıy ádep-ikramlılıq paziyletlerdiń joytıluwına alıp keledi. Dárya suwınıń azayıwı menen birge joqarı insaniylik qádiriyatlardıń kemeyiwı, adamlardıń bir-birine bolǵan iseniminiń suwıwı kórkem parallel usıl (psixologiyalıq parallelizm) arqalı tereńlestirilip berilgen.

«Ótken ásirdeń 70–80-jıllarınıń sońǵı dáwirlerinde jazılǵan romanlarǵa názer taslaytuǵın bolsaq, olarda syujet waqıyaları dáwirge sáykes túrde sociallıq aktualılıǵı arttırılıp súwretlewi menen birge, sol syujetlik rawajlanıwdıń biraz janlandırılıp, detallastırılıp, emocionallıq-ekspressivlik sıpatlarınıń bórttirilip beriliwi menen kózge taslanadı» [4: 88]. Usınday detallastırılıp súwretlewge misal retinde biz dárya obrazın kóriwimizge boladı.

Dárya xronotopı ashıq keńisliktiń bir túri bolǵanlıǵı sebepli, xızmeti jaǵınan bárqulla úzliksiz aǵıstı bildirip keledi. Biraq ta, K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» (1992) romanında bolsa, tubalawshılıq jıllarında insanlardıń máńgúrlık psixologiyası nátiyjesinde jámiyetke júz bergen iplashlıqlar, shermendelikler, jawızlıqlar sebepli dárya suwı tartılıp, tubalap qalǵanlıǵı sóz etiledi. Jáne de qaraqalpaq ádebiyatında xronotoptıń bul túrine (bul romanda Qızketken kanalı súwretlengen) qurılǵan romanlarǵa misal retinde Sh. Seyitovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» (1992) romanın keltirip ótsek boladı. Bul roman haqqında ilimpaz J. Qaniyazova «Qızketkeniń kúshli tasqınlı aǵısınan tolıp turǵan onıń góne ańǵarı Aqtuba bara-bara aǵıstan bólinip qalǵan tınbaǵa aylanadı. Onıń bul kelbeti tubalap bir orında turıp qalǵan jámiyet turmısınıń ahwalın kóz aldımızǵa keltiredi. Irip-shirip taslandılarǵa tolıp, bád iyis shıǵarıp atırǵan Aqtuba romanda poetikalıq obraz dárejesine kóteriledi. Aqtuba – bul obrazlı kórkem detal esaplanadı. Shıǵarmanıń ataması da usı detalǵa baylanıstırılıp qoyılǵan. Haqıyqatında da, tariyxtıń jamanshıǵanaǵındaǵı tubalap pútkil dúnyalıq rawajlanıwdan bólinip, irip-shirip atırǵan jámiyet, sol ortalıqta jasaǵan adamlar psixologiyası «úlken aǵıstan bólinip, porsıp atırǵan Aqtubanı» elesleter edi» [3: 117] dep jazadı. Bul eki romannıń syujet hám kompoziciyasında dárya hám kanal obrazları waqıt hám keńislikti birlestirip, yaǵnıy xronotop xızmetinde kelip, dáwirdeń ekologiyalıq hám ruwxıy krizisin ashıp beretuǵın tiykargı kórkem-estetikalıq qural xızmetin atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanındaǵı dárya xronotopı tek geografiyalıq obyekt sheńberinde qalмай, jámiyettegi tereń sociallıq hám psixologiyalıq ózgerislerdi ańlatıwshı obrazlı metafora dárejesine kóterilgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. Дәрәя тартылған жыллар (роман). – Нөкис: Билим, 1992. – 412 б.
2. Лотман Ю. М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя. // Лотман Ю. М. Избранные статьи (в 3-х т.). – Таллин: Александра, 1993. – С. 413- 447 // <http://philologos.narod.ru>.
3. Қаниязова Ж. «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында жазыушының көркем деталь қолланыудағы шеберлиги // ӨЗР ИА ҚҚБ хабаршысы. 2006. -№4.

4. Нуржанов П. Ш. Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында сюжет ҳәм көркем шеберлик. // ӨзРИА ҚҚБ хабаршысы. 2008. -№1.
5. Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.
6. Успенский Б.А. Поэтика композиции. – Москва: Искусство, 1970.